

Verborgen erfgoed in ons bos

De Nederlandse bossen zijn enorm gevarieerd.

Dit is onder andere te danken aan de sporen die onze voorouders hebben nagelaten om

in hun levensonderhoud te voorzien, te overleven of om hun omgeving te verfraaien.

Daaraan hebben veel van onze bossen hun specifieke charme te danken. Toch staat dat streekeigen karakter van onze bossen onder

druk, enerzijds door gebrek aan kennis over de cultuurhistorie en anderzijds door veranderende beheersopvattingen.

— Patrick Jansen en Mark van Benthem

Iron Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen

Één van de oudste
laanbeplantingen
van Nederland langs
de Italiaanse weg bij
Doorwerth

De bossen in ons drukbevolkte en intensief gebruikte land zijn bijzonder rijk aan cultuurhistorische elementen. Overal kun je ervaren dat de mens de bossen heeft vormgegeven. De mens was op zoek naar water, was bezig met de verfraaiing van zijn omgeving of wilde zijn akkers verdedigen tegen wildvraat. En dat zit allemaal in het geheugen van het bos gegrift. Weet u bijvoorbeeld wat tochten, balkengaten, kielspitten of pollen zijn? Tochten waren open plekken voor de houtsnippenvangst. Pollen zijn heuveltjes van plaggen of opgeworpen aarde die dienden als afbakening van grenzen. In tegenstelling tot tochten kun je deze pollen nog her en der terugvinden, bijvoorbeeld op de grens van de gemeente Arnhem en Ede. Elke zaagmolen had zijn eigen zogenaamde balkengat. Hier werd het hout ‘gewaterd’, wat onder andere de duurzaamheid en de stabiliteit van het hout ten goede kwam. Ook hiervan kunnen we nog mooie voorbeelden terugvinden, bijvoorbeeld op landgoed Twickel waar nog steeds een balkengat in gebruik is. Het Geldersch Landschap is van plan om sommige balkengaten op haar terrein weer in ere te herstellen.

Voor sommige mensen hebben alleen zeer oude elementen cultuurhistorische betekenis. Voor ieder persoonlijk kunnen ook elementen uit grootmoeders tijd grote waarde hebben. Zo zijn er bijvoorbeeld veel historische elementen uit de tijd van de grote ontginningen. Bijvoorbeeld de zogenaamde kiel-

bron collectie Ruid Schaafsma

spitten. Dat zijn ondiepe greppeltjes om grenzen te markeren. In de gemeentebossen van Epe zijn ze nog steeds terug te vinden. In deze bossen zijn ook prachtige voorbeelden te vinden van brandsingels, die nog steeds actief in stand worden gehouden vanuit cultuurhistorische overwegingen. Ondanks het feit dat het bosbeheer grote veranderingen heeft ondergaan in deze boswachterij, wordt zo toch geprobeerd het specifieke historische karakter van dit bos in stand te houden.

Weten wat je hebt

Tot op de dag van vandaag verdwijnen echter historische bosomelementen. Als dit bewust gebeurt op basis van een goede belangenafweging, dan is hier in principe weinig op tegen. De meningen kunnen dan nog uiteenlopen, maar er is tenminste een afgewogen beslissing genomen. Wat wel kwalijk is als het onbewust gebeurt. Dan gaan historische waarden verloren zonder dat er goed over is nagedacht. Daarom is het ook zo belangrijk dat er aandacht komt voor dit onderwerp. De instandhouding van cultuurhistorische waarden in bosgebieden begint met de erkenning van de waarde ervan. Als de interesse is gewekt, is de volgende stap te 'weten wat je hebt'. Er zijn slechts weinig bossen die volledig geïnventariseerd zijn op het voorkomen van cultuurhistorische elementen. Toch begint er interesse voor dergelijke inventarisaties te komen. De provincie Gelderland heeft bijvoorbeeld een

bron collectie Berthus Maassen

Veel vennen en poelen, zoals hier gebruikt voor het wassen van schapen, kwamen na de heidebebossingen in het bos te liggen

bron collectie Landgoed Den Treek

Tijdens de heideontginningen eind 19e, begin 20ste eeuw, zijn veel historische elementen verdwenen. Er zijn echter ook elementen voor teruggekomen.

pilot-project op de West-Veluwe uitgevoerd, waarbij met de nieuwste technieken, waaronder het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), een cultuurhistorische inventarisatie is uitgevoerd. Tot veler verassing zijn er veel 'nieuwe' elementen op deze wijze opgespoord. In 2006 zal het Nederrijkswald bij Nijmegen aan de beurt zijn voor een grondige inventarisatie. Om geen elementen over het hoofd te zien wordt hierbij een combinatie van methoden en informatiebronnen gebruikt: veldverkenning, luchtfoto's, het AHN bestand, archieven, historische kaarten, mondelinge overlevering, oude beheersplannen, (oude) veldnamen, (regionale) monografieën en interviews met lokale deskundigen. Oude streekbewoners worden vaak over het hoofd gezien, maar zij kunnen een belangrijke bron van informatie en inspiratie zijn. Zij weten vaak nog hoe het er vroeger aan toe ging, hoe het terrein er uit zag en hoe er beheerd werd.

Wel of niet bewaren?

Als je eenmaal weet wat je hebt, is het de volgende stap om vast te stellen hoe je met de cultuurhistorie om wil gaan in het beheer. Mogen bepaalde elementen of structuren verdwijnen of willen we ze actief in stand houden?

Het heeft geen zin om het bos zoals het nu is volledig intact te willen laten en te veranderen in een openluchtmuseum: de geschiedenis kan nu eenmaal niet bevroren worden. Een deel

◀ Afbeelding midden: Historische kaarten zijn een uitstekend startpunt voor boshistorisch onderzoek

Boombos: het bos van de dansende bomen

Jan Huttinga

Veekeringswal op één van de eerste grote landbouwontginningen op de Veluwe uit het begin van de 19e eeuw: De Dellen bij Heerde

bron: Geldersch Landschap en Gelderse kastelen

Een pol met grenspaal op landgoed Planken Wambuis bij Arnhem

Patrick Jansen

Brandsingel in het gemeentebos van Epe

Patrick Jansen

van ons ingrijpen maakt immers ook geschiedenis, de daden van nu zijn de cultuurhistorie van morgen. Het is daarom belangrijk om bewust te kiezen en in te grijpen met respect voor het verleden. Talloze factoren spelen een rol bij de beslissing om iets al dan niet te bewaren. Het moet bijvoorbeeld wel betaalbaar zijn. Ook de invloed van cultuurhistorisch beheer op andere bosfuncties is van belang. Is cultuurhistorie bijvoorbeeld goed te combineren met de natuurwaarde of staat het er haaks op? En wat is de cultuurhistorische waarde van het betreffende element? Zeldzame, gave, kenmerkende elementen met een hoge belevings- en informatiewaarde zijn van belang om in stand te houden. Unieke, onvervangbare elementen moeten absoluut bewaard blijven.

Beheersstrategieën

Als u besluit om een bepaald element actief te beheren, dan zult u op basis van de beschikbare informatie moeten beslissen welke beheerstrategie u kiest en welke werkzaamheden u gaat uitvoeren. Voor het beheer van cultuurhistorische elementen worden doorgaans vier strategieën onderscheiden: behouden, accentueren, restaureren en reconstrueren. De keuze voor een strategie wordt bepaald door de vorm, functie en gebruik van het cultuurhistorische element en de doelen van de beheerder. De behoudstrategie is gericht op het behoud van aanwezige waarden en karakteristieken van het cultuurhistorische element. De strategie is met name van belang bij elementen die nog vrij gaaf zijn of die men niet meer kan of wil restaureren of reconstrueren. Het is goed om te realiseren dat maar weinig cultuurhistorische elementen zonder menselijk ingrijpen in stand gehouden kunnen worden. Accentueren gaat een stap verder dan de behoudstrategie. Er worden namelijk ook werkzaamheden uitgevoerd om het element meer te laten opvallen. Het element zelf wordt echter niet wezenlijk veranderd. Bij restauratie wordt het element teruggebracht in de oorspronkelijk staat. Sommige elementen hebben echter niet maar een enkele 'oorspronkelijk staat', maar hebben zich in de loop der tijd regelmatig aangepast aan de omstandigheden en modegrillen. Het is in dergelijke gevallen van belang een referentiemoment en het daarbij behorende beeld vast te stellen of het cultuurhistorische element niet te zien als iets statisch, maar iets dat zich dynamisch ontwikkelt (behoud door ontwikkeling). Reconstructie tenslotte is een strategie die is gericht op het herstellen van een oorspronkelijk cultuurhistorisch element waar weinig tot niets meer van over is, anders dan de wetenschap dat het er ooit was. Soms is niet voldoende bekend over de oorspronkelijke vorm voor een goede reconstructie. In dergelijke gevallen heeft reconstructie niets te maken met aandacht voor een historisch landschap, maar meer met de behoeften uit onze eigen tijd.

Cultuurhistorie als doelstelling

Cultuurhistorie heeft als groot voordeel dat het vaak uitstekend is te combineren met andere bosfuncties. Tevens wordt een landschap waarin het verleden zichtbaar is, over het algemeen hoger gewaardeerd dan een landschap waarin

dat verleden is verdwenen. Zo draagt cultuurhistorie bij aan de belevingswaarde, hetgeen van belang is voor de recreatief-toeristische waarde van een gebied. Steeds meer wordt hier op ingespeeld, bijvoorbeeld met historische wandel- en fietsroutes. Cultuurhistorie is vaak ook uitstekend te combineren met houtproductie, omdat deze functie zo'n belangrijke plaats heeft ingenomen in de geschiedenis van ons bos. Soms is het zelfs een voorwaarde voor instandhouding van bepaalde historische elementen, zoals hakhout en lanen.

Cultuurhistorie staat weliswaar lijnrecht tegenover de eerste doelstelling van natuurbehoud, namelijk natuurlijkheid. Maar cultuurhistorie is wel uitstekend te combineren met de tweede doelstelling van natuurbehoud, namelijk biodiversiteit. Veel cultuurhistorische bouselementen dragen namelijk in sterke mate bij aan de heterogeniteit in het bos. Zo kunnen ze zorgen voor gradiënten en specifieke habitats. Denk maar aan muurvarens op oude bouwwerken, zeldzame mossen in essenhakhout en het belang van oude lanen voor allerlei paddestoelen en holenbroeders.

Het Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen heeft deze gunstige eigenschap van de cultuurhistorische functie herkend. Zij beheren van oudsher veel landgoederen en historische gebouwen. Hierdoor zit de verwevenheid tussen cultuurhistorie en biodiversiteit in de aderen van deze organisatie en staat deze relatie bij hen centraal in veel terreinen. Vanuit cultuurhistorie zoekt men vervolgens naar win-win-situaties voor de andere functies van het bos.

Sagen en legenden

Cultuurhistorie in het bos kan verder gaan dan alleen het tastbare. Ons land is bijzonder rijk aan sagen, legenden en volksverhalen die zich afspelen in onze bossen. Deze verhalen worden vaak enorm gewaardeerd. Boswachters vertellen ze tijdens excursies en soms zijn ze zelfs het centrale thema. De populariteit van deze verhalen wordt op deze manier handig gebruikt om het draagvlak voor bos en natuur te vergroten. Dergelijke verhalen kunnen met de nodige creativiteit trouwens ook een inspiratiebron zijn bij het beheer of bij ruimtelijke ontwikkelingen.

Ook verhalen van jongere datum kunnen een bron van inspiratie en kennis zijn. De verhalen van oude collega's, de zogenaamde 'oral history' over het vroegere beheer zijn niet alleen leerzaam, maar ook erg inspirerend. Ze openen de ogen voor andere zienswijzen en nuanceren daarmee je eigen tijdgebonden beeld op het bosbeheer. Vaak hebben ze ook nog wel een paar aardige anekdotes in huis.

Verborgene erfgoed

Het Nederlandse bos staat bol van de sporen van onze voorouders. Nu is dat nog voor een groot deel verborgen, zowel fysiek als in de hoofden van bosbeheerders. Om te voorkomen dat sporen uit het verleden en het daarmee samenhangende karakter van bossen verdwijnt, vraagt Probos meer aandacht voor dit onderwerp en informeren we collega's, het publiek en relevante organisaties. Zo zullen er in 2006 regelmatig evenementen georganiseerd worden, zoals

bijvoorbeeld de in dit vakblad aangekondigde excursie in het Nederrijkswoud en het symposium over de rol van cultuurhistorie als inspiratiebron voor aanleg en beheer. Het is de bedoeling hiermee de teloorgang van een deel van onze historische bouselementen, en het hiermee samenhangende streekeigen karakter van onze bossen te voorkomen. ♦

Patrick Jansen en Mark van Benthem
Stichting Probos

bron collectie Jos van Dieën

Informatie

In dit artikel zijn slechts een paar voorbeelden genoemd van de tientallen historische elementen die we in onze bossen terug kunnen vinden. In het boek 'Historische bouselementen; geschiedenis, herkenning en beheer' van Stichting Probos en Het Geldersch Landschap wordt een groot deel van de bestaande elementen beschreven (boek verkrijgbaar bij Stichting Probos en in de boekhandel). Het geeft informatie over de geschiedenis en over de wijze waarop deze elementen behouden kunnen worden. Het boek is bedoeld om de belangstelling en waardering voor deze elementen te vergroten en daarmee een bijdrage te leveren aan het behoud van het rijke culturele erfgoed dat in onze bossen verborgen ligt.

In het boek staan de volgende elementen beschreven:

Boombos, brandsingels en brandstroken, stinzenbossen, markante bomen, lanen en bomenrijen, bladakkers, tochten en hertenkolken, pestbosjes, sprengen en wijerds, bospoelen, rabattenbos en greppels, boswallen, Celtic fields, historische wegen en paden, heuvels en kuilen.

▲ Al aan het begin van de 20ste eeuw waren de sprengenbeken van recreatief belang getuige verschillende prentbriefkaarten uit die tijd